

QIZILQUM TABIIY GEOGRAFIK O'LKASINING TABIIY BOYLIKLARIDAN OQILONA FOYDALANISH MASALALARI

Saliyev Erkinbay Po'lat o'g'li,
Yuldashova Dilnoza Kidirbayevna
Nukus Davlat pedagogika instituti magistrantlari

ANNOTATSIYA

Turon tekisligidagi eng katta cho'llardan biri bo'lgan Qizilqum asosan Amudaryo bilan Sirdaryo orasida joylashgan. Lekin Qizilqum okrugiga Qizilqum cho'lining O'zbekiston hududida joylashgan qismi kiradi.

Qizilqum okrugi shimoli-g'arbda Quyi Amudaryo okrugi bilan, janubi-sharqda Quyi Zarafshon okrugi bilan, sharqda esa Toshkent-Mirzacho'l okrugi bilan chegaralanadi. Okrugning janubi-g'arbiy Turkmaniston, shimoli-sharqi Qozog'iston bilan bo'lgan davlat chegarasiga to'g'ri keladi.

Qizilqum janubi-sharqdan shimoli-g'arbg'a qarab pasayib boradi. Uning o'rtacha mutloq balandligi 200—300 m bo'lsa, janubi-sharqda 350—400 m, shimoli-g'arbda esa 90—100 m ga tushib qoladi.

***Kalit so'zlar:** Turon tekisligi, Qizilqum cho'li, Quyi Amudaryo okrugi, oltin, boksit, simob, grafit, Zarafshon, Uchquduq, Tomdibuloq, Qo'kpatos.*

ABSTRACT

Kyzylkum, one of the largest deserts of the Turan plain, is located mainly between the Amu Darya and the Syr Darya. However, the Kyzylkum region includes a part of the Kyzylkum desert, located on the territory of Uzbekistan.

Kyzylkum region borders with Nizhneamudarya region in the north-west, Lower Zarafshan region in the southeast and Tashkent-Mirzachul region in the east. The region is bordered by the southwestern part of Turkmenistan and the northeastern part of Kazakhstan.

Kyzyl Kum decreases from the southeast to the northwest. Its average absolute height is 200-300 m, in the southeast - 350-400 m, and in the north-west - 90-100 m.

***Keywords:** Turan plain, Kyzylkum desert, Lower Amudarya region, gold, bauxite, mercury, graphite, Zarafshan, Uchkuduk, Tomdibulak, Kokpathos.*

АННОТАЦИЯ

Кызылкум, одна из крупнейших пустынь Туранской равнины, расположена в основном между Амударьей и Сырдарьей. Однако в состав Кызылкумской области входит часть пустыни Кызылкум, расположенная на территории Узбекистана.

Кызылкумская область граничит с Нижнеамударьинской областью на северо-западе, Нижне-Зарафшанской областью на юго-востоке и Ташкент-Мирзачульской областью на востоке. Область граничит с юго-западной частью Туркменистана и северо-востоком Казахстана.

Кызылкум понижается с юго-востока на северо-запад. Его средняя абсолютная высота составляет 200-300 м, на юго-востоке - 350-400 м, а на северо-западе - 90-100 м.

Ключевые слова: Туранская равнина, пустыня Кызылкум, Нижняя Амударья, золото, бокситы, ртуть, графит, Зарафшан, Учкудук, Томдибулак, Кокпатос.

KIRISH

O`rta Osiyoning geolgik tuzilishi, geomorfologiyasi va qazilma boyliklarni o`rganishda K.K.Markov, I.P.Gerasimov, X.Abdullaev, I.Hamraboev, O.Akramxo`jaev, G.O.Mavlonov, V.I.Popov, Yu.A.Skvortsov, M.Mamatkulovlar va boshqalarning xizmatlari katta. O`rta Osiyo iqlimini o`rganishda L.N.Babushkin, V.A.Bugaev, V.O.Jorjio, F.A.Mo`minov, daryo va ko`llarni o`rganishda esa V.L.Shults, O.P.Sheglova, R.Alimov kabi olimlarning xizmati katta.

O`rta Osiyo yer osti suvlari, ularning xususiyatlari va miqdorini o`rganish ishi bilan G.O.Mavlonov, M.A.Kenesaren, S.Sh.Mirzaev, N.Xojiboev kabi olimlar shug`ullanganlar. R.I.Abolin, K.Z.Zokirov, T.Z.Zoxidov, I.I.Granitov, D.M.Kashkarov, E.N.Karovin, A.I.Formozov, M.Orifxonova, S.N.Rijov, Genosov A.Z, A.Rasulov, X.Abdullaevlarning O`rta Osiyoning tuproq, o`simlik qoplamini, hayvonot olamini har tomonlama o`rganishlarda xizmatlari katta. O`rta Osiyo tabiati va tabiiy boyliklarni o`rganish tarixi bilan H.Hasanov, A.Azatyanyan, R.Raximbekov, R.Yugay, Z.N.Dontsova, I.Inog`omov kabi mutaxassislar shug`ullanganlar.

O`zbekiston tabiiy geografiyasini yaxlit va uning ayrim qismlarini o`rganishda hamda tabiiy geografik rayonlashtirishda N. L. Korjenevskiy, E. M. Murzaev, V. M. Chetirkin, L. N. Ba-bushkin, N. A. Qog`ay, N. D. Dolimov, M. Qoriev, M. Umarov, S. Nishonov, L. Alibekov, A. Abilqosimov, A. Rafiqov, P. G`ulomov, Sh. Zokirov, Yu. Sultonov kabi olimlarning qilgan ishlari muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qizilqum tabiiy geografik o`lkasi hududida atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, ekologik vaziyat eng yomon mintaq va shaharlarda muhit holatini tubdan yaxshilashga erishish, aholi salomatligi uchun o`ta xavfli moddalar miqdorini yo`l qo`yiladigan darajaga tushirishni ta`minlash;

Qizilqum Turon plitasida joylashgan. Plita zamini paleozoy qattiq (kristall slanes, ohaktosh, granit) jinslaridan tashkil topgan bo'lib, ustini so'nggi davr qalin (qumtosh, mergel, gil, qum) jinslari qoplab olgan.

Qizilqumning markaziy qismlarida past tog'lar joylashgan. Ularning eng muhimlari Quljuqtog' (764 m), Yetimtog' (568 m), Tomditog' (922m), Ovminzatog' (635 m), Sulton Uvays tog'i (473m), Bu tog'lar orasida esa uzunligi 150 km, eni 3-5 km ga yetadigan Mingbuloq, Qoraxotin, Mullali, Oyoqog'itma kabi botiqlar joylashgan. Bu botiqlarda sho'rxoklar, taqirlar, qumlar mavjud. Qizilqumning ko'pchilik qismini mutlaq balandligi 200 m atrofida bo'lgan qumli tekisliklar ishg'ol qiladi.

Qizilqum o'lkasida oltin (Buruntog', Ko'kpatas), uran (Uchquduq), gaz (Gazli, Toshquduq, Xo'jaqazg'on), oltingugurt, simob, grafit, fosfor, asbest, korund, mis, feruza, binokorlik materiallari konlari mavjud.

Qizilqum okrugida, ayniqsa, paleozoy qoldiq tog'larida oltin, slyuda, feruza, asbest, boksit, simob, grafit, vol'fram, tal'k granat, yashma, island shpati kabi qazilma boyliklar, tekislik qismida esa gaz, neft, uran, oltingugurt konlari mavjud.

Qizilqum okrugida foydali qazilmalar qazib olinayotgan va qazishga tavsiya qilingan konlarni o'zlashtirish asosida oltin, uran, qurilish xom ashyolari, keyinchalik mis, boksit, strontsiy konlarini o'zlashtirish asosida Zarafshon, Uchquduq, Tomdibuloq, Ko'kpatas ishlab chiqarish tarmoqlari, granit, oltin, bo'yoqbob minerallar, qurilish xom ashyolarini o'zlashtirish negizida Tasqazg'on ishlab chiqarish shoxobchasi, tabiiy gazlarni o'zlashtirish negizida esa Gazli ishlab chiqarish tarmog'i vujudga kelgan.

Qizilqum okrugi katta hududni egallagani uchun uning iqlimiy xususiyatlari shimoldan janubga qarab o'zgarib boradi. Qizilqumning shimoliy qismi iqlimi asosan Markaziy Osiyo antitsikloni va g'arbdan keladigan tsiklonlar ta'sirida vujudga kelsa, janubiy qismi iqlimining shakllanishida tropik havo massalarining ta'siri ancha kattadir. Shuning uchun Qizilqum okrugining qishi sovuq, davomli bulib, yanvarning o'rtacha harorati shimolida $-4 -10^{\circ}$ bo'lsa, janubida $-1-2^{\circ}$ bo'ladi. Qizilqum okrugining iqlimiy xususiyati jihatidan farqlanuvchi shimoliy qismi bilan janubiy qismi orasidagi chegara taxminan 41° shimoliy kenglik yoki -3° yanvar izotermasi orqali o'tadi.

Qizilqum okrugidagi Amudaryo sohillarida joylashgan to'qay landshafti va u erdagi o'simlik hamda hayvonlarni (xongul, jayron, to'ng'iz, qirg'ovul, o'rdak g'oz va bosh.) muxofaza qilish uchun Qizilqum qo'riqxonasi tashkil etilgan.

Qizilqumda 600 dan ortiq o'simlik turlari mavjud. Ular ichida keng tarqalganlari bahorda o'suvchi efemer va efemeroidlar – rang, qo'ng'irbosh, yaltirbosh, lola, boychechak, chuchmoma, kavrak. Yozning boshlanishi bilan ular sarg'ayib qoladi. So'ngra qurg'oqchilikka va sho'rxok yerlarga moslashgan o'simliklar o'saveradi.

O'lkaning mustahkamlangan qumliklarida juzg'un, oq saksovul, quyonsuyak, qum akatsiyasi, qandim, selen kabi o'simliklar o'sadi. Sur-qo'ng'ir tuproqli yerlarda shuvoq, burgan, toshburgan kabilar tarqalgan.

O'lkaning sho'rxok,-botqoq yerlarida qorasaksovul, yulg'un, baliqko'z, sarisazan, taqirlarda donasho'r o'sadi. Amudaryo sohillarida to'qayzorlar bor.

Qizilqumning qumli cho'llarida yumronqozoqlar, qum sichqoni, shalpanquloq, qo'shoyoq, kaltakesak, echkamar, o'qilon, qum bug'ma iloni, charxilon yashaydi. Sut emizuvchilardan cho'l mushugi, jayron, xongul, saygoq, bo'ri, tulki, quyon, chigirtkalar bor. Amudaryo sohilidagi to'qaylarda to'ng'iz, qirg'ovul, qizil g'oz, xongul kabi hayvonlar yashaydi.

Qizilqum okrugi tabiiy boyliklarga serob hudud xisoblanadi. Eng muhim boyligi mineral resurslari (oltin, uran, gaz, fosforit, korund, grafit)dir. Bundan tashqari okrugda iqlim, resurslari, yaylov-o'tloqlari, yer osti suvlari, mo'yna beruvchi hayvonlari xam mavjud bo'lib, ular yurt boyligidir.

-Tabiiy resurslarning iste'molini barcha bo'g'inarida, ehtiyot kilib, tejab, sanoatning kam chiqindili texnologiyasini joriy etib, chiqindisiz kompleks ishlab chiqarishga o'tish;

- tabiiy muhitning holati va ifloslanishini ekologik nazorat ostiga olib, kuzatishning yagona avtomatlashgan tartibini yaratish;

- tabiat unsurlari barcha urlarining tabiiy xususiyatlari va rang-barangligini o'z xolicha saqlashga erishish;

- tabiiy yodgorliklarni hisobga olish va ularning, o'z holicha saqlashga erishish;

- aholi orasida, ayniqsa, ta'lim muassasalarida tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ta'lim -tarbiyani kuchaytirish;

- tabiatni ifloslanishidan kelib chiqayotgan salbiy oqibatla-rini, ayniqsa, kishilarning salomatligiga ta'sirini chuqur o'rganib, uning oldini olish choralarini zudlik bilanishlab chiqish;

XULOSA

Qizilqum okrugi o'z navbatida L.N.Babushkin, N.A.Kogay (1964) ning rayonlashtirish tizimi bo'yicha Sultonvays, Shimoliy Qizilqum, Bo'kan-Yetimtog', Janubiy Qizilqum, Tomdi-Kuljiqtog' kabi tabiiy-geografik rayonlarga bo'linadi. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasi tabiiy resurslari, ularning holati, bir-biriga

bog'liqligi, tabiiy boyliklari, ulardan oqilona foydalanib, muhofaza ostiga olish haqida bilim berish bilan birga O'zbekiston tabiatidagi tafovutlarni tushuntirish.

1. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasi yer usti tuzilishining xilma-xilligi, geologik tuzilishi va rivojlanish tarixi, tektonikasi hamda uning tabiatning boshqa unislariga ta'sirini o'rganish;

2. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasi rel'efining asosiy turlari, ularning genetik kelib chiqishi hamda rel'efning shakllanishida ernaing tashqi dinamik jarayonlarini ishtirokini aniqlash;

3. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasining iqlimiy xususiyatlari, iqlim hosil qiluvchi omillar, iqlim unusurlari (harorat, yog'in, namlik, shamol) ning hududiy taqsimlanishi va ichki suvlari, ularning gidrologik xususiyatlarini o'rganish va tahlil qilish;

4. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasi tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, ularning turlari va tarqalishini o'rganish;

5. Qizilqum tabiiy geografik o'lkasi tabiati va tabiiy resurslarining holati, ularga ta'sir etuvchi omillar, ulardan oqilona foydalanib, muhofaza ostiga olishga qaratilgan chora tadbirlarni aniqlash va o'rganish;

REFERENCES

- [1] Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T. 1996
- [2] Baratov P., Mamatqulov M., Rafikov A. O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi. T.: O'qituvchi. 2002.
- [3] Hasanov I.A., Gulomov P.N. O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi. T. 2003.
- [4] Rafikov A.A. Geoekologik muammolar. T. 1997.
- [5] Roziev A.R. Markaziy Osiyo davlatlarilari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Termiz 2000.
- [6] Roziev A.R., Abirqulov K.A. O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi. T. 2001.
- Soliev A.S. va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot. T. 2003.